

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ SLAVYAN UNİVERSİTETİ**

Əlyazması hüququnda

CABAROVA ARZU QƏDİR QIZI

**MÜXTƏLİFSİSTEMLİ DİLLƏRDƏ RƏNG ADLARININ
SEMANTİK-STRUKTUR XÜSUSİYYƏTLƏRİ
(ALMAN VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNİN MATERIALLARI
ƏSASINDA)**

5714.01 - Müqayisəli-tarixi və müqayisəli-tipoloji dilçilik

**filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2015

Tədqiqat işi Azərbaycan Dillər Universitetinin Müasir alman dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir

Elmi rəhbər: *filologiya üzrə elmlər doktoru, professor*
Sərxan Əvəz oğlu Abdullayev

Rəsmi opponetlər: *filologiya üzrə elmlər doktoru, professor*
İsmayıl Oruc oğlu Məmmədli

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
İbrahim Qurban oğlu Kərimov

Aparıcı müəssisə: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Xarici dillər və Azərbaycan dilçiliyi kafedraları

Müdafiə «30__» __03_____ 2015-ci il tarixdə saat ____ Bakı Slavyan Universiteti nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru elmi dərəcələri almaq üçün təqdim edilən dissertasiyaların müdafiəsi üzrə D 02.071 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1014, Bakı ş., S.Rüstəm küç., 25.

Dissertasiya ilə Bakı Slavyan Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat « ____ » _____ 2015-ci il tarixdə göndərilmişdir

D 02.071 Dissertasiya Şurasının
elmi katibi filologiya üzrə
fəlsəfə doktoru, dosent

N.R.Muqimova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Dilçilikdə rəng adları az tədqiq olunmuş sahələrdəndir. Ayrı-ayrı lüğətlərdə və bədii mətnin təhlilinə həsr olunmuş əsərlərdə rəng adları və onların müxtəlif mənə çalarları haqqında müəyyən fikirlərə rast gəlmək olur. Amma bu problem, demək olar ki, çox az hallarda müqayisəli şəkildə xüsusi tədqiqat obyeki olmuşdur. Bu dissertasiya işində alman və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında rəng adları qarşılıqlı müqayisəli şəkildə təhlil olunur və onların semantik-struktur xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilir. Rəng adları hər bir dildə mürəkkəb sistem təşkil edir və hər bir dil sistemi səciyyəvi xüsusiyyətlər büruzə verir. Bu səciyyəvi cəhətlər rənglər və onların çalarlarının fərqləndirilməsinə aid olduğu kimi, onların adlandırılma tərzlərinə də aiddir.

Bu sahə ilə məşğul olan T.T.Paşaləşvili¹, V.A.Moskoviç², C.Layons³ və başqaları rəng adları və onların çalarlarının öyrənilməsindən bəhs etmişlər. Bundan başqa, rus, Azərbaycan, ləzgi və ingilis dillərində rəng adlarının semantik sahəsini tədqiq edən X.İsazadənin⁴ tədqiqatı da diqqətəlayiqdir. İstər alman, istərsə də Azərbaycan dilində rəng adlarının xüsusiyyətlərinin tədqiqinə həsr olunmuş elmi əsərlərdə bu məsələyə öləri də olsa toxunulmuşdur, lakin onlar müqayisəli şəkildə tədqiqat obyeki olmamışdır. Odur ki, alman və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında rəng adlarının geniş tədqiqata, onların semantik-struktur təhlilinə ehtiyac duyulur.

Mövzunun aktuallığı, hər şeydən əvvəl, müxtəlif sistemli dillərin ayrı-ayrı leksik-semantik sistemlərinin müqayisəli-tipoloji planda araşdırılması, invariant-semantik funksiyaların reallaşma özünməxsus-luğunun, həmin yarusda ümumi-universal və spesifik cəhətlərinin aşkarlanması zərurəti ilə şərtlənir. Mətn dilçiliyinin, mətnyaratma və mətnin qavranılmasının qanunauyğunluqlarının, linqvistik praqmatikanın, xüsusilə koqnitiv dilçilik problemlərinin tədqiqi sahə nəzəriyyəsinin yeni rakursdan və yeni vəzifələr, prioritetlər işığında şərh olunmasının əhəmiyyətini daha

¹ Пашалешвили Т.Т. Цветообозначающая лексика в персидском языке. Автореф. дис. канд. филол. наук, Тбилиси, 1991, 35 с.

² Москович В.А. Семантическое поле цветообозначений в современном английском языке, ВЯ, 1960, №6, стр. 83-87

³ Lyons J. Die Sprache. München, 1990, 3, Auflage, 318 S.

⁴ Исзаде Х.О. Семантическое поле цветообозначений, Автореф. дисс. канд. фи-лол. наук, Баку, 2001, 30 с.

da artırmışdır. Məsələyə bu kontekstdə yanaşdıqda istər məfhum və söz sahələrinin, istərsə də leksik- semantik və müxtəlif dil səviyyələrinin ifadə elementlərini birləşdirən funksional- semantik sistemlərin öyrənilməsinin aktuallığı məlum olur. Problemin bütövlükdə istər ümumi-nəzəri, istərsə də qarşılıqlı-müqayisəli planda kifayət qədər araşdırılmamasını da nəzərə alsaq, seçilmiş mövzunun aktuallığı bir daha aydınlaşar.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat işinin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, rəng adları və onların semantikasi alman və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında ilk dəfədir ki, əhatəli şəkildə qarşılıqlı-müqayisəli tədqiqata cəlb olunub. Rəng adlarının geniş sahə müstəvisində araşdırılması, ayrı-ayrı leksik-semantik sistemlər, paradigmlər şəklində öyrənilməsi rəng fenomeni, vizual qavrayışın imkanları ilə bağlı bir sıra konkret linqvistik problemlərin üzərinə işıq salmağa kömək edir. Rəng adlarının başqa semantik sahələr və semantik qruplarla sıx əlaqə və vəhdətdə götürülməsi, belə təhlillərin müqayisəli-tipoloji planda həyata keçirilməsi tədqiqatın yeniliyi və orijinallığı kimi dəyərləndirilə bilər.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Müxtəlif sistemli dillərdə rəng sahəsi bir fiziki hadisə, substansiya olaraq, rəng diferensiasiyasının dil sisteminə ifadə olunma, işarələnmə uyarlıqlarının araşdırılması tədqiqat işinin obyektini təşkil edir. Rəng sahəsinin ayrı-ayrı semantik mikrosahələrinin struktur təşkili qaydası, nüvə-periferiya münasibətləri, müxtəlif ifadə vasitələrinin iyerarxik təşkili və funksional xüsusiyyətləri də tədqiqatın obyektinə daxildir.

Ayrı-ayrı nitq hissələrinə aid rəng nominasiyaları, əsas rəng adlarının struktur-semantik təhlili, müxtəlif sistemli alman və Azərbaycan dillərində müxtəlif sahə elementlərinin müqayisəli semantik planda nəzərdən keçirilməsi tədqiqatın predmetini müəyyən edir.

Tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işində qarşıya qoyulan əsas məqsəd rəng adlarının semantik-struktur xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmaq, sahə komponentlərinin qarşılıqlı əlaqə və asılılıq münasibətlərini təhlil edib öyrənmək, müxtəlif sistemli alman və Azərbaycan dillərində rənglərin semantik diferensiasiyasının vəziyyətini, ümumi və fərdi cəhətlərini müəyyənləşdirməkdir. Tədqiqatın qarşısında duran vəzifələr aşağıdakılardan ibarətdir:

- rəng sözləri sahəsinin struktur təşkilini, ifadə vasitələri inventarını müəyyənləşdirmək;

- ayrı-ayrı mikrosahələrin əsas quruluş cizgilərini təyin etmək, müxtəlif sistemli dillərdə mərkəz- periferiya qarşılaşmasının özünəməxsus cəhətlərini tədqiq edib aşkara çıxarmaq;

- əsas rəng adlarının müvafiq mikrosistemlərin dominantlarının semantik tutumuna, məna çalarlarının aydınlaşmasına və dəqiqləşməsinə müəyyən edici təsirlərini öyrənmək;

- konkret dilə aid ayrı-ayrı rəng mikroblokları daxilində hansı ifadə elementlərinin üstün rol oynadığını, bunun funksional özünəməxsusluğunu aşkara çıxarmaq (söz birləşmələri, analitik formalar, təsviri-perifrastik ifadələr və s.);

- rəng bildirən leksik vahidlərdə sözdüzəltmə imkanlarını, termin-yaratma və frazeoloji fəallıq, məcazlaşma səviyəsini müəyyənləşdirmək;

- bütün insanlar, xalqlar üçün eyni olan rəng spektrinin müxtəlif sistemli dillərdə ifadə spesifikliyini müəyyənləşdirmək;

- müxtəlif sistemli alman və Azərbaycan dillərində əsas rənglər və onların çalarlıqlarının qarşılıqlı əlaqə və təsir vəziyyətlərini aşkara çıxarmaq;

- müxtəlif sistemli alman və Azərbaycan dillərində əsas rəng adlarının semantik həcmində eləcə də əlaqə imkanlarındakı ümumi və spesifik cəhətləri müəyyən etmək və s.

Tədqiqat işinin nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Müxtəlif sistemli dillərin bu və ya digər səviyyələrinin müqayisəli-tipoloji tədqiqata cəlb edilməsi, həmin dillərin özünəməxsus səciyyəvi xüsusiyyətlərinin aşkarlanması müqayisəli dilçiliyin ümumi nəzəri problemlərinin dəqiqləşdirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqat işində alınan nəticələr semantik valentlik nəzəriyyəsinin, dilin ayrı-ayrı leksik-semantik sistemlərinin, psixolinqvistik və sosioloji aspektlərin, pragmatik və koqnitiv dilçilik məsələlərinin şərh baxımından da faydalı ola bilər.

Dissertasiya işində toplanan materiallardan xüsusi kursların təşkilində, leksikologiya və üslubiyyat fənlərinin tədrisində, ali və orta məktəblər üçün dərslik və dərs vəsaitlərinin hazırlanmasında, semantik lüğətlərin habelə ikidilli və izahlı lüğətlərin tərtibində istifadə oluna bilər.

Tədqiqat işinin mənbə və metodları. Dissertasiya işində müxtəlif lüğətlərdən, alman və Azərbaycan dillərində bədii ədəbiyyat nümunələrindən, habelə digər funksional üslublara və dövrü mətbuata aid dil faktlarından geniş istifadə olunmuşdur. Dissertasiyada istifadə olunan metodlar müasir dilçilikdə tətbiq olunan metodlardır. Araşdırılan dil materialının

məqsəd və vəzifələrinə, xarakterinə uyğun olaraq, tədqiqat işində təsvir, müqayisəli - kontrastiv təhlil, müşahidə və komponent təhlili metodlarından istifadə olunmuşdur. Əldə edilən faktlar təsvir və tutuşdurma-müqayisəli təhlilin köməyi ilə ümumiləşdirilir. Tədqiq olunan mövzunun xüsusiyyətindən asılı olaraq, alman və Azərbaycan dillərindən nümunə-cümlələr seçilmişdir.

Tədqiqatın fərziyyəsi:

- rəng adlarının mətnə və danışmada istifadə olunan çaralarının düzgün seçilməsi əsas amillərdən biridir;
- rəng adlarının çaralarının sayı nə qədər çox olarsa, onların həlli yollarının araşdırılması o qədər çətinləşir;
- rəng çaralarının düzgün təyin edilməsi üçün formal informasiya müəyyənləşdirilir.

Dissertasiyada müdafiəyə təqdim olunan müddəalar. Tədqiqat işində müdafiəyə təqdim olunan müddəaları aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

- dil sistemində rəng adlarının məhdudluğu, leksik-semantik sahədə çoxlu əlavə adlandırmaların - analitik formaların, təsviri-perifrastik ifadələrin, qarışıq adlar və müxtəlif modifikatorların köməkliyi ilə yaranan sözlərin mövcudluğunun şərtləridir;

- müqayisə olunan dillərdə oxşar və fərqli cəhətlər yalnız rəng sözləri sahəsinin ucqar, periferik elementlərini deyil, bütövlükdə sahənin, eləcə də ayrı-ayrı semantik mikroblokların dominantlarını, nüvə komponentlərini də əhatə edir;

- rənglərin semantik diferensiasiyası, konkret rəng mikrosahəsinin verballaşma səviyyəsi hər bir dilin spesifik milli xüsusiyyətlərini əks etdirir;

- rəng adları ilə yaranan məcazi mənalar, rəng simvolikası hər bir xalqın həyat və məişətinin, düşüncə tərzinin etnik psixologiya və mentallığının mühüm göstəricisi kimi çıxış edir;

- rəng adları üçün məcazlaşma, terminyaratma və frazeoloji fəallıq xarakterikdir;

- hər bir mikroblokda toplanan ifadə elementləri semantik baxımdan əsas rəng adlarına, mikrosistemin dominantı rolunda çıxış edən leksik vahidlərə təbədir və "bir mərkəzdən" idarə olunur.

Dissertasiyanın aprobasiyası. Tədqiqat işinin nəticələri ilə bağlı Azərbaycan Dillər Universitetinin müasir alman dili kafedrasının

iclaslarında, respublika və beynəlxalq elmi konfranslarda məruzələr edilmiş, mövzu ilə bağlı müxtəlif jurnallarda 11 məqalə çap edilmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu və məzmunu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın *giriş* hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilir, nəzəri-təcrübi əhəmiyyəti barədə məlumat verilir, tədqiqatın obyektı, predmeti, metodları, elmi yeniliyi və müdafiəyə təqdim olunan əsas müddəaları şərh olunur.

Dissertasiyanın birinci fəslı *"Dilin leksik sisteminin öyrənilməsinin nəzəri aspektləri"* adlanır ki, bu da iki yarım fəsildən ibarətdir. Bu fəslin birinci bölməsində sahə nəzəriyyəsinin dilçilikdə tədqiqi şərh olunur.

Dilçilik tarixində sahə nəzəriyyəsinin əsaslandırılması və başlıca prinsiplərinin işlənilməsi hazırlanması semantik sahələrin araşdırılmasından başlayır. Sahə nəzəriyyəsi ilk dəfə J.Trir¹ tərəfindən irəli sürülmüş və yeni humboldtçuluğun ən böyük nümayəndəsi L.Vaysgerber² tərəfindən daha da inkişaf etdirilmiş, genişləndirilmiş və təkmilləşdirilmişdir.

Həmin nəzəriyyənin banisi J.Trir və aparıcı nümayəndəsi J.Vaysgerber semantik sahəni məfhumı dildə öz ifadəsini tapan ekstralingvistik hadisə kimi şərh etmiş, digər cəbhənin nümayəndələri G.İpsen³, V.Portsig⁴, G.Müller⁵ kimi dilçilər isə semantik sahəni konseptual deyil, yalnız dil hadisəsi kimi şərh etməyə üstünlük vermişlər.

İstər semantik, istərsə də sintaktik və funksional-semantik sahələrin müqayisəli - tipoloji planda öyrənilməsi sahəsində də xeyli işlər görülmüşdür ki, bu sahədə Azərbaycan dilçilərinin də nailiyyətlərini qeyd

¹ Trir J. Die Idee der Klugheit in ihrer sprachlichen Entfaltung. Zeitschrift für Deutschkunde 46, 1932, S. 625-635

² Weisgerber L. Die volkhaften Kräfte der Muttersprache, Dieserweg, Frankfurt/M, 1939, 84 s.

³ Ipsen G. Der neue Sprachbegriff.- Zeitschrift für Deutschkunde, Leipzig-Berlin, 1932, Jg. 46, Hft.1, S. 1-18

⁴ Porzig W. Wesenhafte Bedeutungsbeziehungen. Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur 58, Halle, 1934, S. 70-97

⁵ Müller G. Wortfeld und Sprachfeld. Beiträge zur Einheit von Bildung und Sprache im geistigen Sein, Berlin, 1957, S.155-163

etmək lazımdır. Alman, ingilis, rus dilçilərinin müxtəlif sahələrinin Azərbaycan dili ilə müqayisəli şəkildə araşdırılması həm nəzəri, həm də empirik baxımdan əhəmiyyət daşıyır (S.Abdullayev, E.Nəcəfov, U.Aslanova, X.İsazadə, İ.Tahirov və başqaları).

S.Abdullayev rus dilçisi Q.S.Şurun sözlərinə istinad edərək yazır ki, modallıq sahəsi, zaman sahəsi, aspektuallıq sahəsi, kəmiyyət sahəsi və s. bu kimi terminlərin işlədilməsində "sahə" anlayışı "kateqoriya" mənasında anlaşıldığı kimi, bir sıra hallarda da geniş mənada "sistem", "paradiqm", "qrup", "funksional-semantik plan" terminlərinə sinonim kimi anlaşılır, bəzən hətta dil strukturu sadəcə olaraq, "sahə" kimi də izah olunur¹.

Qeyd etdiyimiz kimi, sahə nəzəriyyəsi ilk dəfə sistemli şəkildə J.Trir tərəfindən işlənmiş və bir nəzəriyyə kimi əsaslandırılmışdır. Onun əsas fəlsəfi ideyasını belə izah etmək olar ki, hər bir dil və hər bir dil səviyyəsi maddi aləmi başqa cür hissələrə ayırır, onu başqa cür əks etdirir və dil ünsiyyəti sayəsində insanlar, dünyanı dilin təsvir etdiyi kimi görür.

Birinci fəslin ikinci yarımbölməsində dilin lüğət tərkibində leksik vahidlərin müxtəlif əlaqə növləri tədqiq olunur. Müasir dilçilikdə əlaqələrin əsasən iki tipi göstərilir: paradiqmatik və sintaqmatik. Sintaqmatik əlaqə dil vahidləri arasındakı xətti əlaqədir. Bu əlaqə dil vahidlərinin bir növ sıralanmasına aiddir. Paradiqmatik əlaqə isə müxtəlif oppozisiyalar əsasında mövcud olur. Paradiqmatik və sintaqmatik əlaqələr belə izah edilir ki, nitq dil vahidlərinin seçilməsi və birləşdirilməsi nəticəsində yaranır. Bu proses zamanı sözlərin mənasında dəyişikliklər baş verir. Dil vahidlərinin seçilməsinə paradiqmatik əlaqə, birləşməsinə isə sintaktik əlaqə deyilir². Paradiqmatik sahələrə leksik vahidlərin bu və ya digər əlaqələrinə görə oxşar olan ən müxtəlif sistemlər daxildir: leksik-semantik qruplar, sinonim və antonimlər, semantemlər (polisemantik sözün bir-birilə əlaqəli mənalarının cəmi), morfosemantik paradiqlər, nitq hissələri və onların qrammatik kateqoriyaları.

J.Vaysgerber, K.Royning, O.Duxaçek, F.P.Filin, A.A.Ufimtseva və başqaları leksik-qrammatik qrupları tədqiq etmişlər. L.Vaysgerber semantik təhlilin yeni metodunu tətbiq edərək leksikada sistemlilik

¹ Abdullayev S. Müasir alman və Azərbaycan dillərində inkarlıq kateqoriyası, Bakı, 1998, s. 14-16

² Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı, Maarif, 1979, 306 s.

probleminin müstəqil həllini vermişdir. Müəllif bütün sahələri təklaylı və coxlaylı olmaqla iki yerə bölür. Təklaylı sahənin üzvlənməsi yalnız bir əlamətə görə ola bilər. Çoxlaylı sahə o vaxt yaranır ki, sahə iki və daha çox mövqedən təhlil edilsin. L.Vaysgerberə görə, dil sahəsinin daxili qanunu var – üzvlənmə qanunu. L.Vaysgerber sahə daxilində iki tip üzvlənməni fərqləndirir: Reihengliederung (ardıcıl) və Flächengliederung (səthi). Məsələn, məktəbli qiyməti bildirən sözlərin sahəsi birinci tip üzvlənməyə, qohumluq bildirən sözlərin sahəsi ikinci tip üzvlənməyə aiddir. Lakin dildə tez-tez qarışıq tipdə üzvlənmiş sahələrə rast gəlmək olur. Bu da onu göstərir ki, sahə tədqiqatı ilə bağlı faktları sadə və sxematik qəbul etmək olmaz. Hər bir dil həmin dildə danışan xalqın dünyagörüşü olduğu üçün sahənin üzvlənməsi L.Vaysgerberə görə, ana dili ilə bağlıdır, məsələn, alman dilində qohumluq bildirən sözlər sahəsinə *Vater, Mutter, Bruder, Schwester, Onkel, Tante, Vetter, Kusine, Nefte, Nichte, Schwager, Schwägerin* və s. sözlər daxil olduğu halda, başqa dillərdə *Onkel* əvəzinə atanın qardaşı (Azərbaycan dilində əmi), ananın qardaşı (Azərbaycan dilində dayı), *Tante* əvəzinə atanın bacısı (Azərbaycan dilində bibi), ananın bacısı (Azərbaycan dilində xala) kimi sözlər də daxildir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilində *Tante* sözünün daha başqa mənaları da vardır, məsələn, əmidostu, dayıdostu, gəlinbaci. L.Vaysgerber hətta bəzi dillərdə *Schwager* və *Schwägerin* anlayışlarının da ayrı-ayrı sözlərlə ifadə olunduğunu göstərir. (Müqayisə et: Azərbaycan dilində yeznə, qayın, bacanaq; baldız, yengə/gəlin). Dilçi alim bu üzvlənməni xalqın dünyagörüşünün tərkib hissəsi hesab edir və xalqın tarixi mədəniyyəti ilə əlaqələndirir¹.

Paradiqmatik sahələrə daxil olan leksik vahidlərin bu və ya digər əlaqələrinə görə oxşar olan sinonim və antonimlər də çox mürəkkəb təbiətə malik söz qruplarıdır. Bunlar həm denotat ilə, həm də məfhumla əlaqədar bir-birinə yaxın və əks mənələrdir. Bu baxımdan sinonimlər iki yerə ayrılır: 1) denotativ sinonimlər: *ağ-bəyaz, qırmızı-al*; 2) siqnikat sinonimlər (eyni anlayışı və ya onun müxtəlif mənə çalarlıqlarını ifadə etmək üçün işlənən müxtəlif sözlər): *qara-əsmər-siyah-şəvə, qəhvəyi-şabalıdı-kəhər*. Şabalıdı və kəhər sözləri üçün eyni sema onların ikisinin

¹ Weisgerber L. Die volkhaften Kräfte der Muttersprache, Dieserweg, Frankfurt/M, 1939, S.12-33

də qəhvəyi rəng bildirməsidir, lakin bu sözlərdən biri insanın saçının rəngini, digəri isə atın rəngini bildirir.

Rəng adları mənalarına görə bir-birinə əkslik təşkil edib, antonim kimi çıxış edə bilirlər: *ağ-qara (gün)*, *ağ-qara (saç, saqqal)*, *ağ-qara (bulud)*, *ağ-qara (geyim)*, *ağ-yaşıl (şüşə)*, *qara-sarı (saç)*, *yaşıl-sarı (yarpaq)*. Polisemantik sözün bir-biri ilə əlaqəli olan mənalarının toplusu (kompleksi), yəni leksemlərin qlobal məzmununu, şərti olaraq *semantem* adlandırılır. Semantemi təşkil edən sememlərin adətən, eyni əlamətləri (sememləri) olduğu üçün onlar da semantik sahə kimi nəzərdən keçirilir.

Morfosemantik sahə də leksik vahidlərin digər əlaqələrinə görə oxşar olan müxtəlif sistemlərindən biridir. Morfosemantik sahələr həm leksika, həm də morfologiya üçün səciyyəvidir. Leksikada morfosemantik sahələr sırf invariant qruplar kimi çıxış edir, morfologiyada isə ümumi morfem tərkibinə və ümumi semantikaya malik olan elementlər qrupunun, yaxın kommunikativ və ya struktur funksiyaları ola bilər.

Morfosemantik sahələrə ikinci komponenti *weiß* və ya *rot*, birinci komponenti *fahl* və ya *dunkel* olan rəng adları sahəsini misal göstərə bilərik. Belə sahələrə *-lich* suffuksli rəng adlarını da aid edə bilərik: *blütenweiß*, *fahlweiß*, *federweiß*, *perlweiß*, *blutrot*, *bordeauxrot*, *brandrot*, *feuerrot*, *glührot*, *fahlblau*, *fahlbraun*, *fahlgelb*, *dunkelblau*, *dunkelblond*, *dunkelbraun*, *rötlich*, *grünlich* və s.

Bu morfosemantik sahələri semantik baxımdan daha kiçik sahələrə də bölmək olar. Məsələn, *rot* sözü digər rəng adları ilə birləşərək, müəyyən sahə əmələ gətirir: *braunrot*, *karminrot*, *orangerot*, *purpurrot*, *rosatrot* və s. Bu söz (*rot*) heyvan və bitki adları ilə birləşərək başqa bir sahə də yarada bilər: *krebsrot*, *puterrot*, *himbeerrot*, *kirschrot*, *rosenrot*, *tomatenrot* və s.

Nitq hissələri də paradigmatik sahələrdir, yəni predmetlilik, atributivlik, predikativlik və s. bildirən sintaqmatik semalara görə oxşar olan semantik-qrammatik söz qruplarıdır. Bu qruplarda oxşarlığın əsasını sintaqmatik semlər və onlara müvafiq sintaktik pozisiyalar təşkil etdiyi üçün onları "sintaktik" qruplar " da adlandırılır.

Paradigmatik və sintaqmatik sahələrin birləşməsi nəticəsində kompleks sahələr yaranır. Bu cür sahələr "assosiativ sahə" termini ilə adlandırılırlar.

Dissertasiyanın ikinci fəslı "*Alman və Azərbaycan dillərində rəng adlarının leksik-semantik xarakteristikası*" adlanır. Bu fəslin birinci

bölməsində rəng adlarının tədqiqi tarixindən bəhs olunur. Rəng adları hər bir dildə mürəkkəb sistem təşkil edir və hər bir dil sistemi səciyyəvi xüsusiyyətlər büruzə verir. Bu sahə ilə bağlı T.T.Paşaləşvili göstərir ki, gözlə fərqləndirilə bilən rənglərin sayı ilə onların adları arasında qeyri-mütənasiblik mövcuddur. Onun fikrincə, heç bir dil təqribi də olsa rənglərin sayı qədər rəng adı yarada bilməz, heç bir insan onları yadında saxlaya bilməz, təfəkkür isə onlardan istifadə edə bilməz¹.

İkinci fəslin ikinci bölməsində rənglər və rəng adlarının təsnifatından danışılır. Rəng adları müxtəlif aspektlərdən təsnif oluna bilər: işlənmə intensivliyinə görə əsas və qeyri-əsas rəng adları, günəş spekterindəki rənglərə münasibətdə axromatik və xromatik rəng adları, öz leksik mənalara görə törəmə və törəmə olmayan rəng adları. Bizim fikrimizcə, törəmə rəng adları rəngi hər hansı bir predmetə münasibətdə ifadə edir. Bunlar bir qayda olaraq əsas rənglərin çalarlarını bildirirlər. Alman dilində bu çalarları ifadə etmək üçün ən çox “isim + *farben*”, “isim + *farbig*” və ya “isim + rəng adı” modellərindən istifadə olunur. Məsələn, *blutrot*, *maisgelb*, *pflaumenblau*, *olivengrün*, *olivengrün*, *olivengrün*, *schneeweiß*, *lavandelblau*, *korallenrot*, *korallenfarbig*, *meerblau*, *meerfarben*, *mausgrau*, *mausfarben*.

Azərbaycan dilində isə bu çalarları ifadə etmək üçün müvafiq isim kökünə artırılan müəyyən şəkilçidən, daha çox isə “isim+rəng(i)” modelindən istifadə olunur. Məsələn, bənövşəyi, xıncayı, püstəyi, qəhvəyi, şabalıdı, badımcanı və ya badımcan rəngi, yasəmən və ya yasəmən rəngi, buğdayı və ya buğda rəngi, abı və ya su rəngi, mixəyi, çuğundur rəngi, kök rəngi, torpaq rəngi, dəniz dalğası rəngi, od rəngi, hava rəngi, külrəng, sürməyi və s.

Hər iki dildə hər hansı bir çalaları bildirmək üçün müqayisədən də istifadə olunur. Bu zaman alman dilində *wie* sözü, Azərbaycan dilində isə *kimi* sözü işlənir, məsələn, *weiß wie Wolken*, *weiß wie der Schnee*, *schwarz wie die Nacht*; *qar kimi ağ*, *pambıq kimi ağ*, *pomidor kimi qırmızı*, *buğda kimi sarı*, *süd kimi ağ* və s.

Rəng adlarına semantik sahə prizmasından yanaşdıqda həmin sahənin strukturunu əsas rəng adlarının yaratdığı nüvə komponentləri və törəmə adların, müxtəlif tipli rəng çalarlarının nominasiyalarının formalaşdırdığı

¹ Пашалешвили Т.Т. Цветообозначающая лексика в персидском языке, Автореф. дис. канд. филол. наук, 1991, стр. 3

periferik elementlərin məcmusu kimi təsəvvür etmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, rəng spektrinin müxtəlifliyi sahənin vahid dominant ətrafında qruplaşmasını qeyri-mümkün edir. Əsas rəng effektləri isə semantik mikrosahələr strukturunu əmələ gətirir. Beləliklə, mikrosahələr rəng sahəsinin üfiqi strukturunu əmələ gətirir və hər bir konkret invariant-semantik məna ətrafında müəyyən ifadə vasitələri toplanır. Buna görə də, rəng bildirən sözlər sahəsinə əsas ənənvi rəng nomenklaturasına uyğun olaraq aşağıdakı mikroblokların vəhdəti kimi nəzərdən keçirilməsi elmi və praktik baxımdan daha məqsədəuyğundur: ağ rəng mikrobloku, qara rəng mikrobloku, boz rəng mikrobloku, qırmızı rəng mikrobloku, göy rəng mikrobloku, yaşıl rəng mikrobloku, sarı rəng mikrobloku.

Əlbəttə, müxtəlif sistemli dillərdə rəng adları semantik və emosional diferensiasiyanın həcminə, təmsil olunma dərəcəsinə və yayılmasınma, frazeoloji fəallığa, məcazlaşma səviyyəsinə, terminyaratma potensialına, kəmiyyət nisbətlərinə, əvəz olunma imkanlarına görə bir-birindən seçilir, bir çox ümumi - universal və fərdi xüsusiyyətləri ilə səciyyələnir.

İkinci fəslin üçüncü bölməsi müqayisə olunan dillərdə rəng adlarının semantik strukturuna həsr olunub. Semantik struktur deyəndə biz bu və ya digər sözün iyerarxiya şəklində təşkil olunmuş leksik-semantik variantlarını nəzərdə tuturuq. Sözün semantik strukturuna həmin sözün başqa sözlərlə paradigmatik və sintaqmatik münasibətləri, onun sözdüzəltmə aktivliyi və ekspressiv çalarları daxildir. Bu meyarlar əsasında alman və Azərbaycan dillərində işlənən əsas rəng adlarının semantik-struktur xüsusiyyətlərinin qarşılıqlı təhlili prosesində həmin sözlərin hər iki dildə semantik cəhətdən bir-birinə ekvivalent olan və olmayan məqamlarının aşkarlanmasını və ifadə yollarının təhlilini ön plana çəkməyi məqsədəuyğun hesab edirik. Əslində hər iki yanaşma bir-birini tamamlayır, genişləndirir və rəng adlarına sistemli yanaşmanı özündə ehtiva edir. Belə ki, *ağ rəng* adının semantik strukturunu nəzərdən keçirdikdə görünür ki, müvafiq leksik vahidlər hər iki dildə “qar”, “süd”, “tabaşir” denotatlarının xarakteristikasına uyğun gəlir: *ein weißes Tischtuch, eine weiße Fahne, weiße Zähne*; *ağ köynək, ağ at, ağ bayraq*; “açıq”, “bəyaz”, “parlaq” mənasını bildirir: *weißer Wein*; *ağ çaxır, ağ un*; “bəyaz” mənasında bu söz həmçinin insan dərisinin rəngini və ya onun hansı irqə mənsub olduğunu bildirir: *ein weißer Mann, weißhäutig*; *ağbəniz, ağüzlü, ağdərili*; “təmiz” mənasını bildirir, bu halda “ağ” və “təmiz” mənaları bir-birinə qarışır: *ein weißes Hemd, weiße Wäsche*; *ağ köynək, ağ lövhə, ağ*

vərəq; “təmiz”, “ləkəsiz”, “vicdanlı”, “namuslu” mənalarını bildirir: *eine weiße Weste haben*; *üzüağ, üz ağılığı*; “qarlı”, qış fəsli ilə bağlı olan “soyuq” mənalarında işlənir: *weiße Weihnachten, ağ yorğana bürünmək*; saçın (saqqalın) rəngini ifadə etməklə bir dildə *çal* sözünün, o biri dildə isə *grau* sözünün sinonimi kimi çıxış edir, lakin Azərbaycan dilində ağ sözünün bu halda “hörmətli”, “yaşlı”, “təcrübəli” kimi mənaları da var: *weißhaariq, weißbärtig; ağsaçlı, ağbirçək, ağsaqqal*.

Azərbaycan dilində "ağ" rəng adı başqa mənalarda da işlənir, məsələn, "xoşbəxt", "bəxtəvər" mənasında: *ağ gün ağardar, qara gün qaraldar*; işıqlı mənasında: *ağ gecələr*; “ifrat”, “mübaligəli”, “açıqdan-saçığa” mənalarında: *ağ yalan, ağ böhtan*; “qorxaq”, “cəsarətsiz” mənalarında: *ağbağır, ağciyər*.

Azərbaycan dilində, “ağ” sözü “böyük”, “möhtəşəm”, “uca” mənalarında da işlənir. Yəqin ki, “Ağdərə”, “Ağdam”, “Ağdaş” coğrafi adlarındakı “ağ” elementi də məhz “böyük” sözünün semantikasına uyğun gəlir. Həmin söz məcazlaşaraq və simvolik mənalar kəsb edərək “xoşbəxt” sözünün mənası ilə bərabərləşməklə müasir Azərbaycan dilində geniş miqyasda işlənərkəddir.

Müqayisə olunan hər iki dildə ağ rəng adı ilə bir çox sabit birləşmələr vardır ki, bunlarda ağ sözü müxtəlif mənalarda işlənir: *weiße Kohle, jemand ist ein weißer Rabe, keine weiße Weste haben, weiß wie die Wand*; eləcə də: *ağ qızıl, ağ eləmək, üzünə ağ olmaq, ağ günə, üzünü ağartmaq* və s.

"Sarı" rəng adının leksik-semantik sahəsinə isə aşağıdakılar daxildir: sarı rəng adı günəş spektrində narıncı və yaşıl arasında olan rəngi bildirir: *die gelbe Farbe der Zitrone, der Vogel hat einen gelben Schnabel; sarı gül, sarı paltar, sarı saç*. Əgər Azərbaycan dilində “sarı saç” demək mümkündürsə, alman dilində “*gelbes Haar*” deyil, *blondes Haar* deyilir. Sarı rəng adı hər iki dildə insan dərisinin rəngini, yəni onun həm hansı irqə mənsub olduğunu ifadə edə bilər, həm də xəstəlikdən, dərddən və ya başqa bir səbəbdən rənginin adı haldakına nisbətən solğun olmasını və ya saralmasını göstərə bilər; meyvənin, hər hansı bir taxıl bitkisinin yetişmiş, dəymiş olduğunu və ya yaşıl bir bitkinin solduğunu ifadə edə bilər: *gelbes Getreide, gelbe Blätter; sarı yarpaq*.

Alman dilində sarı rəng adı “qıbtə”, “paxıllıq” mənası ifadə edir: *der gelbe Neid*. Alman dilində XIX əsrin sonlarında fəhlələrin inqilabi təşkilatlara daxil olmasının qarşısını almaq üçün sahibkarlar tərəfindən yaradılan və maliyyələşdirilən təşkilatlar da *gelb* rəng adı ilə adlandırıldı:

die gelbe Gewerkschaft. Streykbrexerləri də bu adla tanıyırdılar. Almanlarda sarı rəng satqınlıq rəmzi kimi işlənməkdədir.

Azərbaycan dilində sarı rəng adı həm də "qızıl" mənasında da işlənir.

Sarı rəng adı hər iki dildə bir sıra birləşmələrdə və hər dəfə də yeni mənələrdə işlənir: *es wird jemandem gelb und grün vor den Augen* - gözləri qaralmaq, *gelbe Raben* (qızıl pullar), *Gelbsucht*, *sarılıq xəstəliyi*, *ürəyinə sarı yağ kimi yayılmaq*, *sarı ev* (köhn. ruhi xəstələr üçün xəstəxana).

Toplanmış materialların təhlili nəticəsində belə bir qənaətə gəlmək olar ki, rəng adlarının semantik strukturu bir-biri ilə sıx mənə münasibətində olan həqiqi və məcazi mənələrdən ibarətdir. Əksər hallarda məcazi mənə həqiqi (nominativ) mənaya istinad edir və burada rəng obrazı hiss olunur. Belə məcazi mənələr həqiqi mənənin ardıcıl inkişafının nəticəsi ola bilər. Bu inkişaf zamanı mücərrədlik dərəcəsi müxtəlif olur.

Üçüncü fəsil "*Alman və Azərbaycan dillərində rəng adlarının sözdüzəltmə xüsusiyyətləri*" adlanır. Bu fəslin birinci bölməsində alman və Azərbaycan dillərində rəng adları ilə yeni sözlərin yaranması yolları göstərilir. Hər iki dildə rəng adlarından yeni sözlər əsasən, üç yolla əmələ gəlir: isimləşmə, şəkilçi qəbul etmə və digər sözlərlə birləşmə. İsimləşmiş rəng adları həm mücərrəd, həm də konkret predmetləri ifadə edir. Bu proses iki yolla gedə bilər: şərti isimləşmə (fərdi şəkildə düzəlmiş, yalnız bir mətndə işlənməklə məhdudlaşmış qalan) və tam isimləşmə.

Tam isimləşmə zamanı rəng adları müstəqillik hüququ alır, təklikdə və sabit söz birləşmələrində işlənə bilər. Məsələn, əgər bütün rəng adları "paltar, geyim" mənasında yalnız kontekst daxilində çıxış edə bilirsə, "qara" rəng adı "matəm libası" mənasında isim kimi müstəqil işlənə bilər: *qara geymək*, *qara bağlamaq*. Azərbaycan dilində "qara", "ağ", "göy", "sarı" kimi rəng adları tam isimləşə bilər. Tam isimləşmə zamanı rəng adları ifadə etdikləri mənələri və əlamətləri məhdudlaşdırır və konkret predmetlərin adını bildirir. Məsələn, *die Grünen*, *göy almaq*, *sarı (qızıl) hər şeyi həll edir*.

Şəkilçi qəbul etmə alman dilində rəng adlarından yeni sözlərin yaranmasının ikinci yoludur və bu dildə həmin sözdüzəltmə vasitəsinin bir necə təzahürlərini qeyd etmək olar: prefiks qəbul etmə - rəng adları prefiks qəbul etməklə öz ilkin mənələrini qismən itirir və yeni mənə alır, məsələn, *braun* rəng adına *an-* prefiksi artırmaqla düzələn *anbräunen* sözü "bir şeyi yağda qızartmaq" mənasını verir. *Anschwärzen* sözü də həmin yolla

düzəlir, "kiməsə qara yaxmaq" mənasında işlədilir. *Er-* prefiksi ilə də yeni sözlər yaranır: *ergrünen* - yaşıllaşmağa başlamaq, *ergrauen* - saçları ağarmaq, çallaşmaq, *erröten* - qızarmaq.

Rəng adları müxtəlif suffikslər qəbul etməklə yeni sözlər yaradır. Məsələn, *-e* suffiksini əsas rəng adlarına artırıb onları isimləşdirmək mümkündür: *die Bläue* (göy rəng), *die Bräune* (dərinin qara buğdayı olmasını və ya gündə qaralmasını göstərir), *die Röte* (qızartı) və s.

-lich suffiksi rəng adlarına qoşularaq rəng əlamətinin (rəngin intensivliyinin) zəifliyinin aşağı həddini göstərir: *bräunlich*, *rötlich*, *grünlich*. Rəng adları eyni zamanda həm suffiks, həm də prefiks qəbul edə bilər: *Begrünung*, *Errötung*.

Rəng adları yarımprefiks də qəbul etmə xüsusiyyətinə malikdir. Məsələn, *-sucht* yarım-suffiksi bəzi rəng adlarına qoşularaq müəyyən xəstəliklərin adını bildirir: *die Gelbsucht* (sarılıq), *die Weißsucht* (albinizm). Bunlar hamısı periferik komponentlər kimi müvafiq rəng mikroblokunun strukturuna daxil olur və çalarlanmada iştirak edir.

Azərbaycan dilində də şəkilçilər vasitəsilə rəng adlarından, əsasən isim, sifət və fellər yaranır. Məsələn, *-lıq* - *ağlıq*, *qaralıq*, *yaşılıq*; *-ar/ər* - *ağartı*, *göyərzi*, *qaraltı*; *-(i)mtıl* - *sarımtıl*, *göyümtül*; *-la/lə* - *qaralamaq*, *qırmızılamaq* və s.

Azərbaycan və alman dillərində sözlərin bir-birinə yanaşması nəticəsində yeni sözlərin yaranması söz yaradıcılığında ən geniş yayılmış üsuldür. Azərbaycan dilində rəng adlarının iştirakı ilə yeni sözlərin yaranması əsasən *Ra+isim* (*ağbəniz*, *göy göz*, *ağbaş*, *qarabaş*, *sarıbaş*, *qırmızıyanaq*) və *isim+Ra* bəzən isə *Ra+sifət* (*qarabuğdayı*) modelləri üzrə olur. *İsim+Ra* modelinə uyğun dilimizdə az söz vardır: *üzü ağ*, *qəlbiqara*, *qanıqara*, *bağrıqara*, *ağzıqara* (canavar), *gözügöy*, *dəmirqara* (vələs ağacı-nın bir növü), bəzən isim rəng adı yerində işlənərək *Ra+isim* modelinə uyğun olaraq yeni söz yaradır: *odquyruq*, *xoruzquyruğu*. Alman dilində isə rəng adları vasitəsilə yeni sözlərin yaranması əsasən *Ra+isim* (*Braunkohle*, *Rotfeder*), *isim+Ra* (*grasgrün*, *olivengrün*), *Ra+Ra* (*blauschwarz*, *gelbgrün*) modellərinə uyğun olur. *-rəng*, *-farben* sözləri ilə düzəlmələr də geniş yayılmışdır: *elfenbeinfarben*, *fleischfarben*, *goldfarben*, *kupferfarben*, *orangefarben*, *pastellfarben*; *pürrəng*, *lalərəng*, *gülərəng*.

Müqayisə olunan hər iki dil 1-ci komponent rəng adı olan mürəkkəb sözlərlə zəngindir. Belə mürəkkəb sözlərin komponentlərinin müstəqil mənalara cəmi həmin sözün ümumi mənasını verməyə də bilər, lakin

çox zaman adlandırma prosesində müvafiq predmeti xarakterizə edən əlamət kimi qəbul edilən rəng duyğuları hiss olunur. Bu sözlər müxtəlif semantik sahələrə daxil ola bilər. Məsələn,

- insanları, onların əlamət və keyfiyyətlərini bildirən semantik qrup: *der Graubart, der Graukopf, der Blaubart, das Rotkäppchen, rotbäckig, rotwangig; ağsaqqal, ağbirçək, ağsaç, qarasaç, sarısaç, qırmızısaç, qırmızıyanaq (qırmızıdodaq);*

- heyvan, quş, həşərat adları bildirən semantik qrup: *der Goldfisch, der Braunbär; ağbalıq, qızılüzgəc, qızılbalıq, qızılxallı, qaragül.* Maraqlı faktıdır ki, alman dilinin izahlı lüğətlərində *der Schwarzbär* sözünün izahında qeyd edilir ki, bu ayı müxtəlif rənglərdə ola bilər (əlbəttə ki, ayıya xas olan rənglər nəzərdə tutulur). Belə işlənmədə “schwarz” sözünün daha geniş məna tutumu ilə rastlaşırıq.

- bitki adları bildirən semantik qrup: *die Blaubeere, die Schwarzbeere, der Rotdorn, der Schwarzdorn, der Weißdorn, der Grünkohl, der Weißkohl, der Blaukohl, der Rotkohl; ağqovaq, qaraqovaq, ağsöyüd, qızılsöyüd, ağşam, qaraşam, qızılağac, bozqızılağac, sarızanbaq, qızılzanbaq;*

- xəstəlik adları bildirən semantik qrup: *das Gelbfieber, die Gelbsucht, schwarze Galle, Schwarze Pocken; ağsu / qarasu, qızılyel, göyöskürək, qaraboğma.*

Üçüncü fəslin ikinci yarım bölməsi müqayisə olunan dillərdə rəng adları ilə düzələn frazeoloji vahidlərə həsr olunub. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşdirən frazeoloji vahidlərin (sabit qoşa sözlər, sabit müqayisə quruluşları, idiomlar, qanadlı sözlər, atalar sözləri) yaranmasında da rəng adları aktiv fəaliyyət göstərir. Rəng adları ilə düzələn sabit qoşa sözlərə aşağıdakıları misal çəkmək olar: *grau in grau, schwarz auf weiß, blau und grün schlagen, gelb und grün werden, alt und grau werden, blau und blaß; ağa-boza baxmamaq, ağ-qara bilməmək, gözünün ağı-qarası, qızıl-qırmızı üzə durmaq.* Sabit müqayisə tərkiblərinə *weiß wie Schnee, weiß wie Milch, rot wie Blut, schwarz wie Kohle, schwarz wie Pech, grau wie eine Maus; qar kimi ağ, süd kimi ağ, kömür kimi qara, his kimi qara, şəvə kimi qara, qır kimi qara, turp kimi qırmızı, pomidor kimi qırmızı, heyva kimi sarı, buğda kimi sarı* ifadələrini nümunə göstərmək olar. *Das Blaue vom Himmel herunter lügen; aus schwarz weiß, aus weiß schwarz machen; blau machen; blau sein; auf einen grünen Zweig kommen; ağ gün ağlamaq; ağı qaradan seçməmək; qarasını tökmək; qara basmaq; sifətini bozartmaq* və.s. rəng

adları ilə düzələn idiomlardır. *Der rote Faden, graue Theorie, boz nəzəriyyə, das rote Gespenst, qırmızı kabus* kimi ifadələr qanadlı sözlərə misal ola bilər. Hər iki dil tərkibində rəng adları olan atalar sözləri ilə zəngindir: *Die Teufel sind alle schwarz; Auch ein schwarzes Huhn legt weiße Eier; Heute rot, morgen tot; Aşı bişirən yağ olar, gəlinin üzü ağ olar; Ağbirçək xalası, əlində də malası; Ağın adı, qaranın dadı; Axşam qızartısı sabaha yaddır, sabah qızartısı axşama vaydır.*

Bu fəslin üçüncü bölməsi rəng simvolikasından bəhs edir. Gündəlik həyatın hər bir sahəsinə aid rəng simvollarına rast gəlmək mümkündür. Rənglərin mənalandırılmasında hər bir xalqın mədəniyyət və ənənələrinin böyük təsiri var və hər bir ölkə öz rəng simvolikasına malikdir. Məsələn, Avropa və Asiya ölkələri üçün yaşıl təbiət, yaşıl çəmənlər, yaşıl ormanlar adi haldır. Burada qeyri-adilik hiss olunmur. Ölkəsində böyük bir ərazini səhralar təşkil edən Afrika xalqları üçün yaşıllıq cənnətə bərabər tutulur. Bu səbəbdən də yaşıl rəng bu xalqlar üçün cənnətin, həyat bəxş edən oazisin rəmzi sayılır. Eskimolar üçün ağ rəng xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Ağ rəngin müxtəlif çalarlarını bildirmək üçün onların dilində onlarla söz mövcuddur. Rənglərin simvolikasını nəzərdən keçirdikdə çoxlu maraqlı faktlara rast gəlmək olar.

Beləliklə, rənglər insanlarda çox müxtəlif emosiyalar və assosiasiyalar yarada bilər. Bu, insanların yalnız fərdi xüsusiyyətləri və təcrübələri ilə deyil, əsrlərdən bəri xalqın yaddaşında möhkəmlənən adət-ənənələrlə də bağlıdır. Buna görə də, demək olar ki, rənglərin mənası, simvolu tariximizi, həyatımızı əks etdirir.

Dissertasiyanın *Nəticə* hissəsində tədqiqat işinin əsas məzmunundan, aparılan araşdırmalardan irəli gələn elmi qənaətlər ümumiləşdirilmiş, alman və Azərbaycan dillərində rəng adlarının struktur-semantik xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmiş, ümumi-universal və fərdi cəhətlər göstərilmiş həmin sahələr ətrafı tədqiq olunmuş və aşağıdakı nəticələr qeyd olunmuşdur:

1. Rəng adları ətrafında qruplaşan müxtəliflipli və müxtəlif xarakterli ifadə elementləri asılılıq münasibətlərinə görə bütöv bir sistem əmələ gətirir ki, bu da həmin ifadə vasitələrinə sahə kimi yanaşmağa imkan verir. Mərkəz-periferiya strukturu rəng sahəsinin səciyyəvi əlaməti kimi özünü göstərir.

2. Ümumi rəng makrosahəsinin mərkəzi və müvafiq olaraq hər bir rəng mikroblokunun dominantı kimi çıxış edən əsas rəng adları öz

şüalandırıcı təsirini bütün leksik-semantik sahə üzərinə yayaraq invariant-semantik mənanın reallaşmasında aparıcı rol oynayır.

3. Dil faktlarına əsasən demək olar ki, bütün dünya dillərində rəng adları kifayət qədər məhdud olduğundan müxtəlif rəng çalarları, rəng referensiyasını ifadə etmək üçün müqayisələrdən, vasitəli perifrastik formalardan, söz birləşmələrindən istifadə edilməsi geniş yayılmış bir hal kimi özünü göstərir. Bu cəhət alman və Azərbaycan dilləri üçün də səciyyəvidir.

4. Dillərarası və mədəniyyətlərarası mübadilənin genişlənməsi, intensivləşməsi ilə əlaqədar olaraq təbabət, coğrafiya, minreologiya, botanika, zoologiya, iqtisadiyyat və s. kimi bilik sahələrində rəng adları, xüsusilə əsas rəng adları ilə bağlı terminlərdən istifadə olunur ki, burada da semantik kalkalar mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Həmin bağlamda rus dilinin keçmiş Sovet İttifaqında mövcud olan bütün dillər, o cümlədən Azərbaycan dili üçün orta-qvasitəci bir rol oynadığını söyləmək olar.

5. Hər bir əsas rəng ətrafında bilavasitə həmin leksik vahidin məna tutumu ilə bağlı bir məcazi məna qatı, metaforik sahə əmələ gəlir və bu sahə ad simvolikası ilə birlikdə sahə elementlərinin semantik diferensiasiyasının dərinləşməsində, rəng qavrayışının genişlənməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Həmin uyarlıq alman və Azərbaycan dillərinin rəng sahəsini, leksik-semantik sistemini də xarakterizə edir.

6. Araşdırmalar göstərir ki, sabit söz birləşmələrinin yaranması, semantik mikrobloklar daxilindəki frazeoloji fəallıq heç də bütün rəng adlarında özünü eyni səviyyədə göstərmir, qırmızı, qara, ağ rənglərlə bağlı frazeoloji aktivliyin xüsusilə yüksək olduğunu söyləmək olar. Bu, şübhəsiz insanların zəruri həyatı təlabatı, psixologiyası, bütövlükdə rəng qavrayışının intensivliyi ilə bağlıdır. Göstərilən vəziyyət müqayisə olunan alman və Azərbaycan dillərinin materialları ilə də təsdiq olunur.

7. Rəng adları sahəsi şəxsiz spesifik milli təzahürlərlə yanaşı mürəkkəb struktur-semantik sistem təşkil edir və sahə elementlərinin hər birinin konkret mənası həmin sistem, daha doğrusu, yarım sistem daxilində aydınlaşıb müəyyənləşir. Dil faktlarından çıxış edərək inamla söyləmək olar ki, konkret, əlahiddə rəng adlarının müqayisəli tədqiqinə nisbətən ayrı-ayrı mikrosistemlər, mikrobloklar səviyyəsində araşdırmalar aparılması rəng semantikasını geniş qavramaq, daha aydın təsəvvür etmək üçün daha səmərəli yoldur.

8. Bütün sahə elementləri müvafiq mikroblokun dominantını əmələ gətirən əsas rəng adı və nüvə qatına daxil olan komponentlərlə sıx bağlı olduğundan mikrosistemin struktur-semantik təşkilini müəyyən edir ki, bu linqvistik qanunauyğunluq da invariant-semantik yükün nüvə və periferik komponentlər arasında bölüşdürülməsi, funksional nisbətlerini şərtləndirir.

9. Digər dillərdə, o cümlədən də alman və Azərbaycan dillərində keçid və qarışıq rəngləri, rəng çalarlıqlarını ifadə etmək üçün müxtəlif sahə elementlərinin yanaşı işlənməsindən, ayrı-ayrı modifikatorlardan, təkrar sözlərdən, prdemet-rəng oxşarlıqlarından geniş istifadə olunur. Bu vəziyyət qismən rəng nominasiyalarındakı boşluğu, çatışmazlığı aradan qaldırmağa şərti-nisbi mənada adekvat verballaşmaya xidmət edir.

10. Müxtəlif elm sahələrinin, texnologiyanın inkişafı, mədəniyyətlərarası və dillərarası əlaqələrin intensivləşməsi analogi adlandırmaların, semantik kalkaların yaranmasına və bu prosesin daim genişlənməsinə gətirib çıxarır ki, müxtəlif sistemli dillərin rəng adları sistemində, xüsusilə periferiya qatında ümumi-ortağ elementlərin çoxalmasına, sahə elementlərinin kəmiyyət artımına səbəb olur.

11. Alman və Azərbaycan dillərinin rəng adları sistemini araşdırarkən sahə elementlərinin istər kəmiyyət, istərsə də keyfiyyət münasibətlərində müxtəliflik özünü göstərir, həm bütövlükdə mikrosahənin, həm də ayrı-ayrı mikroblokların struktur təşkilində spesifik cəhətlər meydana çıxır. Alman dilinin rəng adları sahəsinin spesifik cəhətlərindən biri “mavi” və “göy” rənglərinin eyni sözlə adlandırılmasıdır.

12. Müşahidələrə və araşdırılan dil faktlarına əsasən, bu qənaətə gəlmək olar ki, Azərbaycan dilində rəng adları ilə frazeoloji birləşmələrin, geniş mənada frazeologizmlərin yaranması daha produktiv xarakter daşıyır. Terminariatmada isə əksinə, alman dilinin imkanları daha aşkar görünür.

13. Spesifik cəhətlər rəng makrosahəsinin həm nüvə, həm də ucqar komponentlərində, mərkəz - periferiya qarşılaşmasında özünü büruzə verir ki, bu da rəng adlarının ümumi struktur-semantik xarakteristikasını təyin edir.

Dissertasiyanın mövzusu ilə bağlı aşağıdakı elmi məqalələr çap olunmuşdur:

1. Müxtəlif sistemli dillərdə rəng adlarının funksional xüsusiyyətləri, “Müasir mərhələdə humanitar elmlərin tədqiqi problemləri” elmi- praktik konfransın məruzələrinin tezisləri ADDİ, Bakı, 1997, səh. 39

2. Dil sistemində sahə nəzəriyyəsi, “Müasir mərhələdə humanitar elmlərin tədqiqi problemləri” elmi- praktik konfransın məruzələrinin tezisləri, ADDİ, Bakı, 1997, səh. 40-41

3. Törəmə rəng adları və onların alman dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə yolları, ADU, Tərcümə və transmilli proseslər, Beynəlxalq konfrans 14-15 aprel, Bakı 2005, səh. 120-121

4. Sabit söz birləşməsinin tərcüməsi zamanı qarşıya çıxan çətinliklər (rəng adları misallarında), Mədəniyyətlərarası dialoq, linqvistik, pedaqoji və bədii aspektlər, Beynəlxalq elmi konfransın materialları (25-27 mart 2010), Bakı, 2010, səh.

5. Müasir alman dilində rəng adlarının sözdüzəltmə imkanları, Bakı, Mütərcim 2002, s.15-17

6. Alman dilində rəng adlarının semantik xüsusiyyətləri, Bakı, Mütərcim 2005, № 1, s. 3-12

7. Dildə sintaqmatik sahələr, Elmi axtarışlar, Bakı, Nurlan 2008, №5, s. 246-250

8. Dilin leksik sistemi, Filologiya məsələləri, Bakı, AMEA Əlyazmalar İnstitutu, 2008, № 9, s. 101-105

9. Dilin lüğət tərkibində leksik vahidlərin müxtəlif əlaqə növləri. Leksik-semantik qruplar. Filologiya məsələləri. Bakı, Elm və təhsil, 2009, №10, s. 121-127

10. Синонимы и антонимы как разновидность парадигматического поля, Филологические науки, збірник науко вихпраць. Полтава 2012, Выпуск 12, стр.119-123

11. Müxtəlif dillərdə rəng adlarının ifadə vasitələri, Azərbaycanda Xarici Dillər. Bakı, 2014, № 2 (25), s. 5-10

Арзу Гадир гызы Джабарова

**Структурно-семантические особенности цветообозначений
в разносистемных языках
(на материале немецкого и азербайджанского языков)**

РЕЗЮМЕ

Настоящая диссертация посвящена исследованию лексико-семантических особенностей цветообозначений в разносистемных языках. Работа состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении обосновывается актуальность темы, определяются цель и задачи, материал и методы исследования, научная новизна, теоретическая и практическая значимость, а также представлены положения, выносимые на защиту, апробация и структура диссертации.

Первая глава озаглавлена «Теоретические аспекты изучения лексических систем языка». Здесь рассматриваются теория поля, различные связи лексических единиц, а также парадигматические и синтагматические поля.

Во второй главе под названием «Лексико-семантическая характеристика цветообозначений в немецком и азербайджанском языках» анализируется история исследования цветообозначений, их классификация и семантические структуры.

В третьей главе под заголовком «Словообразовательные особенности цветообозначений в немецком и азербайджанском языках» излагаются способы образования новых слов и фразеологических оборотов посредством цветообозначений. Наряду с этим здесь освещаются проблемы символики цветов и субстантивация цветообозначений как составная часть словообразовательного процесса.

В заключении изложены основные выводы исследования.

**Semantic-structural Features of colour names
in different systemed languages**

SUMMARY

The present thesis is dedicated to the semantic-structural features of colour names in different systemed languages. The research work consists of the introduction, three chapters, a conclusion and the list of used literature.

The introduction substantiates the activity and urgency of the theme, determines the goals and objectives, methods of investigations, comprises its scientific innovation, theoretical and practical significance, as well as the hypothesis of the thesis.

The first chapter titled "Theoretical aspects of lexical systems of language is related to the investigation of paradigmatic field, lexico-semantic groups, such as synonyms. antonyms. semantems. morphosemantic paradigms, parts of speech and their grammatical categories and syntagmatic dimension.

The second chapter, which is called "Lexico-semantic features of colour names in German and Azerbaijani languages" deals with the history of the colour names, their classification and semantic structure of colour names in different systemed languages.

The third chapter named "The Features of word-formation of colour names in German and Azerbaijani languages" is dedicated to the investigation of selected language material according to the substantiation, word formation and phraseological units used with colour names.

The Conclusion summarizes the basic results of the investigation.

Çapa imzalanıb: 27.02.2015
Format: 60x84 1/16.

«Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi
Bakı, Rəsul Rza küç., 125
tel./faks 596 21 44
e-mail: mutarjim@mail.ru

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

БАКИНСКИЙ СЛАВЯНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ

На правах рукописи

ДЖАБАРОВА АРЗУ ГАДИР ГЫЗЫ

**СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ
ЦВЕТООБОЗНАЧЕНИЙ В РАЗНОСИСТЕМНЫХ ЯЗЫКАХ
(на материале немецкого и азербайджанского языков)**

**5714.01 – Сравнительно-историческое и сравнительно-
типологическое языкознание**

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологическим наукам

БАКУ – 2015